

39. ЦДАГО України. — Ф. Р. 5, оп. 3, спр. 289. — Арк. 16.
40. Селянська газета. — 3 червня 1925 року, № 29. — С. 3.
41. Селянська газета. — 19 квітня 1925 року, № 25. — С. 6.
42. Селянська газета. — 18 червня 1925 року, № 30. — С. 3.
43. Селянська газета. — 3 червня 1925 року, № 29. — С. 3.
44. Селянська газета. — 24 лютого 1925 року, № 18. — С. 3.
45. Селянська газета. — 29 січня 1925 року, № 11. — С. 4. Селянська газета. — 9 липня 1925 року, № 31. — С. 3.
46. Селянська газета. — 9 липня 1925 року, № 31. — С. 3.

Анотації

Topchii A. S. Сельская интеллигенция Черниговщины в антирелигиозной кампании 20 — нач. 30-х гг.

В статье исследовано место и роль сельской интеллигенции Черниговщины в процессе осуществления коммунистической партией политики борьбы с религией в 20-х — нач. 30-х годов XX века и отображены основные методы атеистической пропаганды, которые при этом были использованы.

Topchii A. S. Country intellectuals of Chernigov in antireligious campaign in 20 — early 30s.

The role and the place of rural intelligentsia of Chernihiv region in the process of struggle of the communist party against religion in 1920–30 is determined. The author analyzed dependence of rural intelligentsia from the highest bodies of the communist party in the process of the determination of its position to the religion organizations.

C. A. Цвілюк

ЧЕТВЕРТИЙ ПОДІЛ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Ключові слова: нацизм, більшовизм, агресія, тоталітаризм, пакет, Польща, напад.

Ключевые слова: нацизм, большевизм, агрессия, тоталитаризм, пакет, Польша, нападение.

Key words: Nazism, Bolshevism, aggression, totalitarianism, pack-age, Poland, attack.

Друга світова війна безпосередньо для українців розпочалася фактично з першого її дня. Напад гітлерівської Німеччини, здійснений на Польщу 1 вересня 1939 року, значна частина населення західноукраїнських земель, що перебували тоді у скла-

ді цієї країни, сприйняла як початок визвольної війни проти зухвалого агресора та необхідність захисту і держави, в якій проживали, і власної свободи. На останньому засіданні сейму Речі Посполитої, що відбулося 2 вересня у Варшаві, голова УНДО, віце-маршал сейму, український посол В. Мудрий і посол С. Скрипник заявили про необхідність забути болісні досвіди минулого і стати на оборону держави на спільному фронті боротьби з фашизмом і запевнили, що «український народ виповнить свій громадянський обов'язок щодо Польщі» [1, 430].

Ці заяви були підкріплени реальними діями. У складі всіх родів Війська Польського у вересні 1939 року, за різними даними, воювали проти гітлерівців понад 110 тисяч солдатів і офіцерів українського походження, що становило 10–15 % особового складу польської армії [2, 410, 412]. Вони зі зброєю в руках зустріли нацистських агресорів, виявивши героїзм і самопожертву в кровопролитних боях при обороні Варшави, під Вестерплатте, Модліном, в районі Замостя, Ромашова, Красностава та в інших місцях. Значна частина з них отримала польські бойові відзнаки, а генерал-полковник Армії УНР П. Шандрук був нагороджений хрестом Віртути Мілібари [3, 42].

Гітлерівці кинули проти Польщі потужні сили вермахту: 62 дивізії, включаючи 6 танкових і 8 моторизованих, оснащених найновішою бойовою технікою та зброєю, а це — 2 800 танків, 2 000 літаків, близько 6 000 гармат і мінометів. Польща змогла противставити сили, що нараховували не більше як 33 дивізії, а також 770 літаків застарілих систем. Могутній удар, завданий зненацька нацистами своєму сусідові, мав трагічні наслідки [4, 20]. Для повного розгрому Польщі гітлерівцям знадобилося лише 35 днів, сили виявилися надто нерівними.

Нацисти жорстоко розправлялися зі своєю жертвою. Один із свідків тих трагічних подій, англійський історик Вільям Ширер, писав: «Коли танки Гудеріана неслися на схід через Польський коридор, вони були контратаковані Поморською кінною бригадою, і перед очима автора цих рядків... з'явилася огідна картина кривавої м'ясорубки... Якими мужніми, доблесними і хоробрими не були поляки, німці їх просто розчавили стрімкою танковою атакою, переважаючими силами» [5, 3].

Тим часом події набирали темпів. Вже 3 вересня Англія і Франція, виконуючи свої союзницькі зобов'язання перед Поль-

щею, оголосили війну Німеччині. Однак, маючи переважаючі військові сили, зосереджені на німецькому напрямі, а це 110 французьких дивізій та англійський експедиційний корпус у складі 5 дивізій, яким протистояли усього лише 23 німецькі дивізії, англо-французький блок, що розташувався на укріплений лінії «Мажино», до активних воєнних дій не приступав. Це дозволило гітлерівським військам практично безперешкодно продовжувати заплановані наступальні операції і розправлятися з Польщею, реалізовуючи «план Вайс» — план розгрому польської держави.

Між тим, не будучи впевненим, як поведуть себе французи й британці надалі, можливо, не відаючи поки що про підтекст ведення ними «дивної війни», Гітлер вирішив негайно шукати військової допомоги у свого союзника Сталіна. Того ж дня, 3 вересня 1939 року, за його дорученням рейхсміністр Ріббентроп надіслав німецькому послові Шуленбургу в Москву телеграму з настійною пропозицією радянській стороні негайно вступити у війну. «Ми вважаємо, — говорилось у ній, — що це не тільки полегшить наше становище, але й відповідатиме духові угоди, підписаної у Москві, а також радянським інтересам» [6, 91].

Цей дипломатичний документ — важливe свідчення про справжній характер домовленостей між Сталіним і Гітлером щодо безпосередньої участі Кремля в розробці агресивних планів поділу Європи.

Зрозуміло, що Сталіну довелось певний час маневрувати, застосовувати дипломатичні хитрощі, вичікуючи моменту падіння Варшави. Лише після цього Червона армія розпочне наступ проти вже конячої Польщі. Інакше Англія і Франція матимуть підстави визнати агресором також СРСР й оголосити йому війну, як і Німеччині. Тому Молотов, відповідаючи 5 вересня на послання Ріббентропа/Гітлера, ухилився від прямої відповіді, мовляв, щоб не зашкодити спільній справі надмірною поспішністю і не сприяти об'єднанню супротивників, маючи на увазі насамперед Велику Британію і Францію, СРСР розпочне діяти, коли настане «відповідний момент» [7, арк. 27].

Такий «момент» настав 17 вересня, і Радянський Союз вступив у війну, вступив потужним ударом армій створених напередодні Українського і Білоруського радянських фронтів, не

залишивши полякам жодних шансів для подальшої боротьби за свою свободу й державну незалежність.

Саме 17 вересня о другій годині ночі Сталін в присутності Молотова й Ворошилова прийняв німецького посла Шуленбурга і через нього повідомив Гітлера про те, що Червона армія приступає до бойових дій проти Польщі. Тієї ж ночі до наркомату закордонних справ СРСР був викликаний посол Польщі В. Гржибовський, якому заступник наркома у закордонних справах СРСР В. Потьомкін зачитав ноту радянського уряду про те, що «радянський уряд віддав наказ командуванню Червоної армії перейти кордон» [8, 73].

Вступ військ Червоної армії на територію Польщі радянською стороною було представлено як визвольну акцію: оскільки, мовляв, Польська держава розгромлена німецьким агресором, то наш священний обов'язок взяти під захист життя наших «етнічних братів» — західноукраїнське і західнобілоруське населення. Внаслідок такої політично-ідеологічної інтерпретації Польщі створилася колізія, за якої Франція та Великобританія формально «не мали підстав» розглядати цей акт як агресію.

Так, Сталіну на цей раз вдалося переграти Гітлера на міжнародній арені, а Москва упродовж півстоліття мала можливість експлуатувати тезу про бойові дії Червоної армії в Польщі другої половини вересня 1939 року як «визвольний похід». Насправді йшлося про наступальну стратегічну операцію військ Червоної армії з метою «бліскавичного розгрому супротивника», при цьому наступаючі армійські угруповання отримали завдання не дати можливості його відступу, перерізати шлях польському війську, котре відходило до кордонів нейтральних Румунії та Угорщини [9, Спр. 3. — Арк. 33; Спр. 23. — Арк. 18; Спр. 73. — Арк. 6].

Отже, 17 вересня 1939 року, о 6-й годині ранку радянські війська перетнули польський кордон і вторглись на територію східних воєводств Польщі. Великі військові сили, що взяли участь у цьому «визвольному поході» (вони налічували понад 466,5 тис. чоловік: Український фронт — 265,7 тис. осіб, Білоруський фронт — 200,8 тис. осіб [10, 86]), без особливих зусиль оволоділи значним регіоном Польської держави. Вже наприкінці першого дня операції командувач Українським фрон-

том С. Тимошенко доповідав Сталіну про те, що радянські війська захопили велику територію з містами Дубно, Здолбунів, Броди, Тернопіль, Чортків та іншими населеними пунктами. Радянська авіація, повністю пануючи у польському небі, здійснила впродовж дня 236 вильотів і завдала ударів по станціях Ковель, Кременець, Красне, Броди, Львів [11, 165].

Уже до 20 вересня війська Українського фронту практично без серйозних воєнних інцидентів зайняли значну територію Західної України, а 22 вересня вступили у Львів. У військовій операції з боку СРСР взяли участь 16 танкових і 2 мотострілецькі бригади, які упродовж кількох днів пройшли від 600 до 1000 км, доляючи середньодобові відстані 50–100 км. За тиждень радянські війська зайняли всю територію, відведену пактом Молотова — Ріббентропа. В результаті до Німеччини перейшли польські землі площею 188 тисяч квадратних кілометрів, до СРСР — близько 200 тисяч квадратних кілометрів, тобто — 52 % всієї території Польщі [12, 284].

Внаслідок радянського наступу польська сторона зазнала великих людських та матеріальних втрат. Бойові трофеї Червоної армії становили 900 гармат, 10 тис. кулеметів, 300 тис. гвинтівок, 150 мільйонів патронів, близько 1 мільйона артилерійських снарядів, майже 300 літаків і т. д. [13, 86].

Ці факти, незважаючи на таємні, приховані пропагандистсько-міфологічні гасла, розкривають непросту правду про те, що у розв'язанні Другої світової війни наявна безумовна вина керівництва Радянського Союзу нарівні з нацистами гітлерівської Німеччини. У цьому може сумніватися лише той, кому правда історії не потрібна.

Документальні матеріали свідчать, що численні оперативно-чекістські групи, які йшли вслід за армійськими частинами, використовувались не лише для насаджування радянського режиму, а насамперед для викорінювання найменших залишків польської державності й тотальної боротьби з українським національним рухом. На особливий облік, з метою розгрому, бралися представники польської еліти, національні партії та національно-культурні товариства, що працювали в довоєнній Польщі. В результаті тисячі польських і українських громадян Західної України опинилися за гратали. Так, на 1 жовтня 1939 року оперативно-чекістські групи в цьому регіоні зааре-

штували 3 914 осіб (не враховуючи військовополонених). Серед них — 2 539 чоловік колишніх жандармів, поліцейських, агентів поліції і розвідки; 293 особи — поміщики і представники великої буржуазії; понад 380 офіцерів польської армії та осадників; близько 700 осіб з числа керівників УНДО, ОУН, петлюрівців та інших партій і угруповань. Згідно зі статистикою НКВС УРСР, до кінця наступного місяця загальна кількість заарештованих у Західній Україні зросла майже до 6 000 осіб [14, 174, 246–248].

Про заздалегідь сплановані спільні агресивні дії Гітлера і Сталіна переконливо свідчить зміст вже згадуваного таємного протоколу, що додавався до договору про ненапад. В ньому, зокрема, наголошувалося, що повноважні представники обох сторін «обговорили в суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі» і дійшли взаємної згоди [15, 57–58].

«Конфіденційність» у підготовці й підписанні цих секретних документів, справді, була суворою, і здійснювалась таємно навіть від Верховної Ради та уряду СРСР; про зміст домовленостей з фашистською Німеччиною знали навіть далеко не всі члени Політбюро ЦК ВКП(б) — ця, здавалося б, всевладна кремлівська верхівка. М. Хрущов напише згодом у своїх мемуарах, що у Сталіна найближче його оточення зібралося 23 серпня лише пізно ввечері, де він знал про суть переговорів.

«Сталін розповів, — згадував Хрущов, — що Ріббентроп вже полетів до Берліна. Він прибув з проектом угоди, і ми таку угоду підписали... Сталін розповів, що відповідно до угоди, до нас фактично відходять Естонія, Латвія, Литва, Бессарабія та Фінляндія таким чином, що ми самі будемо вирішувати з цими державами питання про долю їхніх територій... Стосовно Польщі Сталін сказав, що Гітлер нападе на неї і зробить своїм протекторатом. Східна частина Польщі, населена білорусами і українцями, відійде до Радянського Союзу. Він говорив: «Тут точиться гра, хто кого перехитрує і обдуриє».

Самої угоди з Німеччиною я не бачив. Гадаю, крім Молотова, Сталіна та деяких причетних до цього чиновників Наркомата закордонних справ, її у нас ніхто не бачив» [16, 227–228].

Наведемо також приклади характерних оцінок даних подій, висловлених громадянами України в перший же день агресії:

«...Насправді маємо звичайне вторгнення полчищ російської солдатні на територію, яка погано захищена. Там йде зараз розправа з нещасними військовими і з людьми, які мають яку-небудь власність. Йде справжній погром, різня чи, як у них називається, соціальна революція. Мужички на перших порах радуються, грабують і палять все, потім їх скрутятъ в колгоспи... Загалом, як у нас все це вже було».

«...Кожний громадянин прекрасно розуміє, що коли б не було пакту, не було б війни. Пакт — це форма, а за пактом — війна; за пактом — зговір. Все наперед було вирішено, домовлено... Кажуть, що ми лише прийшли на допомогу нашим братам, але ж ці брати ні про яку допомогу не просили нас... Доводиться робити вигляд, що віриш усьому цьому, інакше не можна» [17, спр. 54. — арк. 49–55; спр. 13. — арк 265; 18, 998–1000, 1041, 1056].

28 вересня 1939 року Ріббентроп знову прибув до Москви. В результаті чергових переговорів нацистський і радянський міністри підписали угоду, що мала характерну назву — «Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною». Вона свідчила про встановлення стосунків між Москвою і Берліном, котрі характеризувалися як широкомасштабні і цілком дружні. Цією угодою остаточно було вирішено долю Польської держави і польського народу. За пропозицією Сталіна, обидві сторони переглянули свої «сфери інтересів» у Європі. Документ, зокрема, констатував «згоду Німецького уряду і уряду СРСР в наступному: підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п. 1 таким чином, що територія Литовської держави включається до сфери інтересів СРСР, оскільки з іншої сторони Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства включаються до сфери інтересів Німеччини...» [19, 123–124].

Німецькі дипломати, маючи відповідні напутні поради свого фюрера, були налаштовані на мирний лад, поводилися, як належить «союзникам», досить дружелюбно і погоджувалися на всі радянські вимоги: вони розуміли, що у цих домовленостей — короткий вік.

Договір, який містив п'ять статей, насамперед передбачав необхідність «державного перевлаштування» території розчленованої Польщі — «перевлаштування», котре здійснюватимуть

німецький і радянський уряди. Сторонами цей документ розцінювався як «надійний фундамент для подальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами» [20]. До договору додавалася карта, на якій була нанесена нова лінія кордону: Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства (до річки Буг) переходили під контроль Німеччини, а Литва потрапляла у «сферу державних інтересів» СРСР. Одночасно слід зазначити: незважаючи на те, що переважна більшість території Західної України відійшла до складу СРСР, значна частина етнічних українських земель (Лемківщина, Осяння, Холмщина і Підляшшя) опинилася під німецькою окупацією.

В такий спосіб тоталітарні режими нацизму і більшовизму завершили ліквідацію Польської держави — тобто фактично відбувся четвертий поділ Речі Посполитої, здійснений тими ж сусідніми державами-хижацями і так само віроломно, як вони тричі розчленовували її наприкінці XVIII століття. Відтак, по суті, розпочався поділ усієї Європи між двома агресивними імперіями континенту. Тепер, з одного боку, настав час для такої бажаної «великої війни» німецького мілітаризму щодо підкорення Західної Європи: прихильний нейтралітет Радянського Союзу фактично відкривав Гітлерові для цього зелене світло. З другого боку, завдяки домовленостям з німецьким фюрером, для Сталіна відкривався шлях до придбання чималих територій за рахунок слабких сусідніх держав Східної Європи.

Джерела та література

1. Верстюк В., Дзюба О., Непринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К.: Наукова думка, 1995.
2. История Второй мировой войны. — Москва, 1974. — Т. 2.
3. Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. Ч. 1. — Варшава — Київ, 2005.
4. История Второй мировой войны. — Москва, 1974. — Т. 3.
5. Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха. — Т. 2. — Москва, 1991.
6. Советско-нацистские отношения 1939–1941. Документы. — Париж, Нью-Йорк, 1983.
7. Архив внешней политики Российской Федерации (АВПРФ). — Ф. 060. — Оп. 1. — Спр. 74.

8. Война и политика. 1939–1941. — Москва, 1999.
9. Российский государственный военный архив (РГВА). — Ф. 35084. — Оп. 1.
10. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. — М., 1993.
11. Гриневич В. А. Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1939. — К., 2007.
12. Бунич И. Л. Операция «Гроза», или Ошибка в третьем знаке. — М., 1994. — Кн. 2.
13. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование.
14. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. Варшава — Москва, 2001.
15. Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий. — К.: Украина, 1991.
16. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. Воспоминания. В 4-х книгах. — Т. 1.
17. Галузевий державний архів СБ України. — Ф. 16. — Оп. 32.
18. Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: Документи ГДА СБ України.
19. Україна в ХХ столітті (1900–2000): Збірник документів і матеріалів. — К.: Вища школа, 2000. — С. 123–124.
20. Німецько-радянський договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною // Вісті. — 1939. — 29 вересня.
21. Правда. — 1939. — 29 сентября.
22. Ілюшин І., Пшеників О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень — жовтень 1939 р.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.
23. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. — Варшава — Москва, 2001.

Анотації

Цвилюк С. А. Четвертый раздел Речи Посполитой.

В статье рассматривается вопрос о расчленении и уничтожении тоталитарными режимами нацизма и большевизма Польского государства в сентябре 1939 года, которое стало фактически четвертым разделом Речи Посполитой, осуществленным теми же государствами, которые трижды разделяли Польшу в конце XVIII века.

Tsvilyuk S. A. The fourth division of the Rzeczpospolita.

The article discusses the dismemberment and destruction by totalitarian Nazism and Bolshevism of the Polish state in September 1939, which was actually the fourth partition of the **Rzeczpospolita**, made by the same states that divided Poland 3 times in the late eighteenth century.

M. B. Цінова

**ВИКЛАДАЧІ-УКРАЇНЦІ В АМЕРИКАНСЬКИХ
УНІВЕРСИТЕТАХ. УКРАЇНСЬКА АМЕРИКАНСЬКА
АСОЦІАЦІЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ**

Ключові слова: викладачі-українці, українська діаспора, американська вища школа, школа українознавства, Гарвардський університет, Українська Американська Асоціація Університетських Професорів, Наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка.

Ключевые слова: преподаватели-украинцы, украинская диаспора, американская высшая школа, Гарвардский университет, Украинская Американская Ассоциация Университетских Профессоров, Научное Товарищество им. Т. Г. Шевченко.

Key words: Ukrainian teachers, Ukrainian diaspora, American High School, School of Ukrainian Studies, Harvard University, Ukrainian American Association of University Professors, Shevchenko Scientific Partnership.

Важливим внеском у розбудову української освіти й науки в американській діаспорі була праця викладачів — українців у різноманітних вищих навчальних закладах США. Вивчення життєвих та наукових біографій видатних представників української діаспори розпочалося у Сполучених Штатах. Представлено воно, в основному, статтями до ювілейних збірок, які коротко подають головні віхи життя та наукового шляху того або іншого українського науковця на чужині. Це, зокрема, розвідки І. Розгона [1], Ю. Макара, В. Макара [2], Л. Костеліна [3], О. Домбровського [4], А. Кіпи [5], А. Жуковського [6], Є. Федоренко [7]. Останнім часом почали з'являтись і праці вітчизняних дослідників, присвячені окремим представникам української діаспори в США, зокрема, науковцям та викладачам вищих навчальних закладів. Так, предметом уваги став М. Палій [8], згадка про Українську Американську Асо-